

ב' מילון

ג'. אַנְגָּלוֹגִיָּה

מסע ושברו: פולין, קיץ 1930

...אַנְגָּלוֹגִיָּה
הקץ משנות באָרֶן אַכְּטֵיו, ולא הfir נָאָרֶן
יען כי רְטָק מְפֻנָּה זְפָן בָּבָן.
(מחוך האודיסיאה), שיר שלושה-עשר
תרגם ש. טשרניחובסקי

א

בחוות הדרעת של האקדמיה השוודית, אשר נימקה את הענקת פרס נובל בספרות לסופר שמואל יוסף עגנון – בעת מעמד הענקת הפרס שנערך בשטוקהולם ב-10 בדצמבר 1966 – היה הרומאן "אורח נתה לולן" לסיפור היחיד שכbachbi עגנון ששמו הוחר במקורה ואשר צוין ביצירת מופת שבגינה, במידה רבה, הוענק לעגנון הפרס היקומי. בנאומו בטקס הענקת הפרס קבע יושב-ראש ועדת פרס נובל, ד"ר אנדרס אסטרולינג, כי "סיפורו [של עגנון] 'אורח נתה לולן', המספר על ביקור בעיר יולדתו שהרכبة במלחמה" הוא "הישג הגדול ביותר" של הספר.¹ יש להזכיר, כי מומחי האקדמיה בחרו לצין את הספר המסתור הזה על יסוד היכורותםATO בעקבות הופעתו בתרגומו הגרמני המצוין של קרל שטיינשנידר, שיצא לאור שנתיים קודם לכן.² סגולותיו של הספר תוארו גם בהרכבה בחוות הדעת שהוגשה לוועדת פרס נובל על-ידי ברוך קורצוויל. שהרי קורצוויל סבר מאז ומעולם, כי "אורח נתה לולן" הוא שיור של עגנון או, בלשונו, "סיפורו הגדול ביותר של המשורר".³

עם זאת ספק הוא אם אנשי ועדת פרס נובל, אשר ידעו להבחין, מן הסתם, במבנה הייחודי של הספר, בכירazon העצום הבלתי בפרט העיצוב וארך במשמעות הרוחנית הכלולות המשוקעות בו – אכן נתנו דעתם לנסיבות המיוירות אשר הובילו יצירה גroleה זו, שאינה רק מיטבו של עגנון אלא, קרוב לוודאי, נקודת הגובה של ההיסטוריה העברית במאה העשרים בכללותה. שכן סיפור זה לא היה בא לעולם אילולא אותו "מסע נתיננטאל"⁴ לארץ הולדתו שערק עגנון כמעט באקריא בקץ של שנת 1930. שהרי גם אם אנו מכירים בכך כי הקשרים בין הביגוראפה לבין היצירה האמנותית – בכלל ובפרט – הם מורכבים ומסובכים, וכי אין די באירוע הביגוראפי כדי לבאר את הטקסט, הרי אי-אפשר להתעלם, לפחות במקרה דנן, מראיות הזיקה בין השניים: שכן המשע לפולין הוא זה שהעניק לעגנון את הגורי החיזוני (ה"חויה"), את הדגם המבני ואת החומריים (או לפחות חלק מהם) שאיפשרו את הולמת הרומאן את המתוכנות שבה הוא נתן

לפנינו. לשון אחר: אילולא אותו מסע קצר לפולין בקץ בקץ 1930 לא היה הדבר "אורח נתה לולן" יצא לאור בעולם. הספר במאורע זה מחיב להקרים ולהזוכר כמה עובדות יסוד בקשר לחיה עגנון: שמואל יוסף עגנון (צ'יקס) נולד בבודפשט' שבסלציה המזרחית (או חבל-ארץ בתחום האימפריה האוסטרו-הונגרית) ב-1888. בשנת 1908 – בהיותו בן פחות מעשרים – עזב עגנון הצעיר את ביתו ועלה לארץ-ישראל, התישב ביפו והחל בה את דרכו כסופר מקצוע. כעבור ארבע שנים – בשנת 1912 – עזב עגנון את הארץ ויצא לגרמניה, שם התגורר במשך שנים-עשר שנים-עשר שנים רצופות. בשנת 1924 עלה עגנון בפעם השנייה לאָרֶץ רק ישראל, קבע את ביתו בירושלים, וכבה עברו עליו כל שנותיו – עד לפיטרו בשנת 1970. מאז שבו לאָרֶץ ב-1924 נהג עגנון ל走访 הארץ ונרך בשנת 1930: עגנון לעתים נדירות. אחד מן המסעות הנדירות האלה נערך בשנת 1930: עגנון נסע לגרמניה בחודש מרץ ושהה בעיר ליפציג במשך ארבעה חודשים, שם עקב מקרוב אחר תהליך הדפסתה של המהדורה הראשונה של כתבי המקובצים שעמדו לראות אוור בהוצאה "שווקן". עם סיום עבודות הדפסה עזב עגנון את גרמניה ויצא למסע הנזכר בארץ הולדו. צוין כי בעבר ערך עגנון שני ביקורים חוטפים וסמכונים בעיר בודפשט' ערב מלחמת העולם הראשונה – שני הביקורים נערכו בסתיו של שנת 1913, האחד כדי לבקר את אביו שחלה, והשני כדי ללוות אותו לבית עלמו ולשבט עליו שבעה. הפעם יצא עגנון בדרך ביזמות הפרטית, לתקופת קצת יותר ארוכה, ומתייך כוונה לחרוג ב ביקורו מעבר לתחומה של עיר הולדו. זה היה לו גם ביקורו הראשון במדינת פולין העצמאית אשר נוסדה עם תום מלחמת העולם הראשונה.⁴

ב

עגנון עזב את ליפציג בדרכו לפולין ב-10 באוגוסט, 1930: "היום בחצות הלילה אני נוסע א'יה לבוטשאטש" – כתב עגנון לראיינו אשתר, שהיתה אז בארץ. והוא מציין: "האדරיסה Agnon Hotel Andermann BUCZACZ Poland". אני אהיה שם כשבועיים ואולי כעשרה ימים. ממש אסע לחמש שיש ערים וכפרים ואח'כ' אסע לשנים שלשה ימים לגרמניה ביחד למר שוקן ואח'כ' אסע א'יה לא'י".⁵ על מכתב זה השיבה לו רעייתו אשתר בזו הולשון: "ירידי, נדמה לי שיצאת אחמל לגליציה. קיבלתי את כרטיסק מליפציג. עכשוי אני מתחאה לדייעות קדרות מבטשאטש וכו'. מי יתן והיתה נסיעך זאת מוצלה".⁶ עגנון יצא בדרכו לפולין כשהוא מזיד בדרכון של חשב פלשתינה ובו אשורת כניסה

שהוצאה בקובנאליה הפולנית בלייפציג ב-17 ביולי 1930 לתקופה של שלושה חודשים.⁷ בפועל שהעגנון בפולין עשרים ושמונה ימים: מתחז' זה ישב בבודז'אץ', עיר מולדתו ומחוז חפזו העיקרי, במשך שבעה ימים בלבד. ואת יתר הזמן שעמד לרשותו הקדיש לסיפורים במקומות שונים בתחוםה של גליציה וגם מחוץ לה. העגנון חזר לברלין ב-8 בספטמבר 1930, וכעבור זמן קצר הפליג לארכ'-ישראל. "ובעבר רב השנה תרצ'א (22.9.1930)" מספרת אמונה ירנן, בתו של שי. עגנון – "התקבלו את פני בא בחתנה הרכבת בירושלים".⁸

מסעו של עגנון לפולין נפתח ב ביקור בן יומיים בעיר קראקוב, בירתה ההיסטורית של גליציה המערבית. ביום השני לשחותו שיגר עגנון גלויה לראי'יו, אשר בה סיכם את רשמי ביקורו בעי'ו: "זה יום אני מסתובב בעי' הנפלאה הזאת... היום או מחר אסע לבוטשאטש. ראייתי כאן את כל המקומות הקדושים ואכלתי מאכל גלויה. גם מי דבש שתתי".⁹ הביקור בקראקוב נערך בהדריכתו של העיתונאי ד"ר משה קאנפר, בן עירו של עגנון, שאבוי ר' מרדכי, היה מלמדו של הסופר. קאנפר שימוש באותו עת כעורך העיתון הפולני-ציוני 'נובּי דז'ינּק' שיצא לאור בקראקוב, וכן אף פירסם מאמר בשם "בין בוטשאטש לירושלים", שננדפס לגל ביקורו של עגנון בפולין (פרסום המדגיש את חשיבות הביקור מנוקודת המבט של יהודי פולין). ואף שעיקרו של המאמר מכל דבריו הערכה לייזרתו של עגנון, כוללתו בו גם שורות אחדות שהן מעלה הכותב את רשמי הפעישה בינו לבין עגנון בקראקוב: "נלויתך לו לעגנון על פני קראקוב האהובה עליו ושוראותה גם בעיניו. אולם עגנון דיבר כל אותה שעה על ירושלים. וככלום מצוויה עיר בעולם, שתעמדו לפני תחרותה של קרוינה בערים, על קסם מסתריה וההומפייה? ובלי משים אמרתי לנפשי: עגנון נולד בוטשאטש, אולם עיר מולדתו שבה נולדה נפשו, היא ירושלים".¹⁰

לבודז'אץ' עצמה הגיע עגנון ביום שלישי ה-13 באוגוסט, לאחר חצות הלילה, והוא יצא ממנה ביום רביעי, ה-20 באוגוסט.邸� מגליה מצוררת בת שורות אחדות "עיר מולדתי ועיר קברות אבות", שאיתה שיגר מיד עם בואו לידיזן, מוכר הספרים הירושלמי מיכל רכינוביין,¹¹ מתואר מאורע חשוב זה – מנוקודת מבטו של עגנון עצמו – ב글יה ובכתב שאותם שיגר לראייתו: תחילת שוגרה הגלילית (ב-15 באוגוסט), ובה שורות אחדות בלבד, ואילו המכtab – שהוא ארוך ומפורט – נכתב ב-19 בחודש, היינו ממש על סף יציאתו של עגנון את העיר, והוא נושא אופי של סיכום. עיקורו של המכtab מתיחס לקבלת הנקודות החמה שערכו תושבי בודז'אץ' לכבודם בעיר, זה שיצא ממנה כעלם כמעט אלמוני לפני מעלה מעשרים שנה, ואשר שב אליה היום כאחד מגדולי הספרים העבריים. עגנון מתאר כיצד

התגודהו סביבו תושבי העירה במשך כל ימי ביקורו ("הרחובות היו שחורים מבני אדם הינו מן בני הלויה של'"), מונה את המחלחות השונות שבאו למלנו, מספר על משפחות בני העיר ש"סחבו" אותו אליו, מזכיר אירועים או התכניות שנערכו לכבודו – אסיפות העיר במושאי-שבת ב"בית הקהלה", קבלת-פנינים בבית-הספר העברי ואירוע שנשא אופי רשמי בביתו של אחד מנכבדי העיר.¹² אירועים אלה נסקרו גם בראשימה שפורסמה ביוםון היהודי 'חווילה' שיצא לאור בלבוב, ואשר בה תואר עגנון כ"סופר עברי גדול", וכן כ"אישיות מושכת-לב, נעימה ובעל חוש הומו מעדון", אשר "השנות בחברתה היא בוגר הנאה אמיתית".¹³ ביקורו של עגנון בבודז'אץ' יעד, כמובן, גם לפגניות ולAIRועים בעלי אופי משפחתי: ביקור בבית-הקדבות בחברת קרוב-משפחחה בשם יוליס צלר, השחתפות בחפילה בבית-המודרש בו נהג להתפלל טבו, וכן שיחות עם אנשים שונים שהעלו בפנוי זכרונות על המשפחה – נושא שהזין תמיד את דמיונו האמנותי של עגנון: "מר צ'לד קרובי... ספר לי דברים מעניינים מזקני ע'ה". (הלוואי שאוכורו אותו אח'כ) וכן סיירו לי כמה זקנים דברים יפים מה' זקי' וחייב אבי ע'ה. חפצתי לשמע דברם עלAMI ע'ה, אבל מרוב הדמעות של הנשים שהכירו אתAMI אני יכול להזכיר כלום".¹⁴ יzion כי בעת ביקורו של עגנון בעירו לא נמצא בה עוד מישחו מבני המשפחה המוצמצמת, שכן זו חදלה, למעשה, להתקיים בבודז'אץ' – בעקבות פטירתם הסמוכה למדי של אמו, אביו וסבו (בטעות הטענים 1908–1913) והగירות של אחיו ואחיותו לארכות שונות – עוד קודם שפרצה מלחמת העולם הראשונה.¹⁵

בקורו של עגנון בבודז'אץ' מתועד גם בזכרונותיהם של שניים מבני העיר: הכותב האחד הוא משה צ' גולדברג, הכראה מכרו של עגנון מנעוריו, שעקב מקרוב אחר מלהק הביקור ואך עשה זמנ'ה במחיצתו של האורת. הכותב השני הוא הלל זידמן, אשר שהה באותו קיץ בבית דודו שבעיר שהיה מקרוב אחר מלהק הביקור ואך עשה זמנ'ה במחיצתו של האורת. פגישה זו הייתה לדידם חוויה בלתי נשכח, מצינעם ברשימותיהם את הסקרים הרבה שגילה עגנון במהלך הפגישה המוחודשת עם עירו, אשר ביטיה החיצוני היו היסורים הרבים שאתוו ערך בעיר ובסבירותיה. כותב משה צ' גולדברג, שרישמו פורסמה שנים ספורות בלבד לאחר בואו של עגנון בבודז'אץ': "ואמנם במשך זמן שהותו עירנו, ראיינו, את עגנון, תמיד כשהוא תועה כסהוררי בחוץ העיר, או בסביבותיה, מסתכל ומתבונן – וחולם על ימים עברו. בעילצ'ותילד היה מטפס על משעורי ההרים הסובבים את העיר, מזין את עיניו בנופות הרים וביפויים הנחדרים המשתרעים לפניו. – יפה, כמה יפה! – חזר בתהרגשות רכה. – עיר פלאות!".¹⁶ מימד זה שבביקור מובלט גם בראשימה מאוחרת משל היל

זידמן, שחוכרה – יש לזכור – שנים רכובות לאחר הופעת "אורוח נטה ללון". הוא כותב: "הוא [עגנון] הקדים את ביקורו לחיפוש עקבות ימי ילדותו ובחורותיו, שנחרתו עמוק בנשתחו ובספריו. טילנו המשך ימים ברוחבות העיר, עולים בגבעותיה וירודים בעמקה... טילנו גם ביערות הסמכים ועל גdots הנهر סטיפה, העובר סמוך לעיר. כל פינה וכל שעל היו קשורים בזיכרוןינו של הספר מימים עברו, לפני מלחתה העולם הראשונה".¹⁷ הפרסום לו וכח הביקור בעיתון 'חויליה', וכן רישומיהם של גולדברג וזידמן, נותנים תוקף לגירושו של עגנון כי ביקורו בבודז'אץ' היה מאורע ובדרכו בשבי העיר.

ג

ה ביקור בן שבעת הימים בבודז'אץ' נקבע ממש יום אחד בלבד לרוגל יציאתו של עגנון (ביום הראשון בשבורי) לסיפור מחוץ לעיר – תחילה בחווית-הכשרה של חלוצים מתנועה המזרחי בכרפ' סקומרובה, ולאחר מכן בעיירה פוטוק ולוטי. מסע קצר זה נזכר תחילה במחזור של עגנון לרועיתו, וכן בראשיתו של משה צ' גולדברג: "וכשנודע לעגנון שאחד הכפריים הסמכים לעיר (סקומרוח) עובדים חלוצים (קיובוץ ה�建ה "בני רכב" של המזרחי), לא נח ולא שקט עד ששכרנו כרכרה ונסענו אליהם לבקרו, וככדי היה לראות את עגנון בחברת אלה החלוצים, ילדי שעשוינו: כלו היה נרגש, מלא חרווה, ופניו נהרו מרוב גיל... ואך בעזיר ומתחן דמעות נפרד מהם...".¹⁸ עדות מפורת על קטע צרכי זה של המסע לפולין כוללה בסיפור מאוחר של עגנון, הנכלל בפרסומי העיזובן, ואשר בו חוזר הספר אל פרשת מסעו לפולין.¹⁹ סיפור זה, הבנוי על-פי המתכונת של פרקי "אורוח נתה ללון", מתארשוב את בואו של המספר לעיירת הולדותו ואת יציאתו ממנה לצורך ביקור בחווית-הכשרה של החלוצים, שבה נמצאים רבים מצער עירו. משם נמשך הביקור גם לעיירה פוטוק ולוטי, שכפר החלוצים השוכן בכך לה. על-פי תיאוריו של עגנון, הפך הביקור בשני המקומות למאורע ציבורי לא רק בשל המוניטין של ה"אורוח" – המזוהה עם הספר האבטובי-זוגאדי – אלא בשל עצם היותו "יהודי מארץ-ישואיל" המסלל בתוקף זה, את השאייפות והמאוויים של בני שיחו: כך בחווית-הכשרה, שבה הוא פוגש צעירים החדרים באידיאל הציוני, אלה של"עלעת עתה יושבים הם כאן בחוץ לא-ארץ בכפר שכלו גוים והם מכשירים עצם בכל עבודה בשזה, למשך שמכשרים הם לעבודת הארץ יניחו את הכפר ואת כל הגלולה ויעלו לארץ".²⁰ וכן גם בפוטוק ולוטי עצמה, שבה מתארים יהודי המקום כמו שנושאים עיניהם לארץ: "לא שכחה של ארץ ישראל אנו

מבקשים לשם ולא מאותם הדברים שהמתאפיינים מתייפים. מה אנו מבקשים לדעת אם יש מקום בארץ גם لأنשים שכמותינו שארץ ישיבתם כורה שוחות לרגlinנו ואם לא תחשו להעלותנו נפול ולא נקום".²¹ טקסט זה מייצג איפוא את התגבשותה התודעה הציונית של היהודי פולין על רקע התהווות האנטי-シמיות בתקופה שבין שתי מלחמות העולם.

חנה בעלת חשיבות מיהודה במהלך סירורו של עגנון בפולין (פרט לבודז'אץ') הייתה העיר טרנופול. עגנון הגיע לטרנופול מבוז'אץ' ב-20 באוגוסט, ושהה בה, קרוב לוודאי, עד הד-28 בחודש. גם הביקור בטרנופול, כמו זה שבבודז'אץ', הפך מיד לאיירע מוקמי, והוא התקבל בכל מקום persona grata ("עינים מלאות העזча לאדון המשורר או לאדונינו המשורר כמו שהוא לא ראיתי מימי").²² בעת שהותו בטרנופול ביקר עגנון בספרייתו הנודעת של יוסף פרל, וכן החל להשתתף על קבוריים של שניים מגודלי גליציה – ר' נחמן קרכמל וויסף פרל עצמו (כפי שריווח בגוליה שהיגר להיסטרוינן א.י. ברור).²³ אולם נראה כי עיקר מעניינו בעת השהייה בעיר זו היו נחונים לפגישה עם קרוביו משפחתו. עגנון מזכיר בשמותיהם את דודו (אחים-אחים) עורייל יעקב, את קרובו חיים צ'יקס וכן קרובות משפחחה בשם פפי מילר. במיחוד מאריך עגנון בדברים על אודות פגישתו עם דודו עורייל יעקב, שלימים ייחס לו את מסירת הרשימות הגיניאולוגיות על תולדות משפחתו שימוש כבסיס לחיבור הספר "קורות בתינו".²⁴ עגנון מתארו כ"ישיש מתוק שיושב כל היום ולומד או כותב שירים", השורי בעניות גודלה, ממנו הוא שומע כמה דברים על משפחתו אביו. גם אנשים אחרים – אין הוא מפרש מי הם – משתמשים לו כמקור אינפורמאנציה לעניין זה: "כאן מצאתי כמה אנשים שסייעו לי על אבי זיל על גאניותו ועל נימוטיו. עדין מדברים עליו בעל אגדה נפלאה". בצד הנימה הנלהבת השלטת בדיווחיו מצין עגנון במתבוי הנשלחים מטרנופול – ורך בהם – את חמורת המצב הכלכלי שבו נחונים היהודי טרנופול בפרט, היהודי גליציה בכלל: במקhabו לאטער עגנון הוא מספר, כי העניות מוצבצת מכל פנה. במאה שערים לא תמצאי עגנון כזו שיש לראות כאן. ה'ירחם". באופן דומה מתנסח עגנון ב글ות המשורגת לא.י. ברור: "העניות וההקות אין לשער, אפילו במחשבת לא תיארתי לי דחקות כזו. ברוך שהוזיאני מהגולה הזאת והכנתי לא.י".²⁵ וכך גם במתבויו למוריל ש.ג. שוקן: "מה שראיתי בגליציה קשה לתאר במכtab. העניות גודלה מאד. בכל כוחי התאמצתי שלא לפשט את בגין ולהניא לעניי המקום".²⁶ יזכיר כי בזמן שהותו בטרנופול ערך עגנון – על-פי דיווחיו לאשותו – שני מסעות קצריים אל סביבת העיר: ביום הראשון בשבוע נהג כפי שנagara בבודז'אץ' ויצא לטיור בחווית-הכשרה של החלוצים

(שאת שמה הוא נמנע מלציין), ואילו לקרואת סוף ביקורו יצא עגנון לסין בעיירה זאלחיזה.²⁷

לאחר שעזב את טרנופול יצא עגנון לטבול בכיוון צפון-מערב שנמשך שבועיים. במהלך פרק זה של המשע ביקר בערים ובעיירות שבם שהה, במוודע, לפחות יום אחד בלבד. מסלול הנסעה היה קרוב לוודאי לדלהן: זבריציה (זבראוץ), ברוד, לבוב, קוליקוב, זולקיב, ראווה רוסקה (כל זה בתחוםה ההיסטורי של גליציה המזרחית) וכן טומאשוב, לובלסקי זאמושץ', איביצ'ה, חלם ולובלין.²⁸ ב-5 בספטמבר חזר עגנון לבוב, שהה בה יומיים, וב-7 בחודש יצא בדרךו לווארשה, שהיתה התחנה האחרונה במסעו.²⁹ רשמי של עגנון מפרק זה בסיוורו נמסרים, במקוטע, במכתבים שונים. ב-1 בספטמבר, בעת שהותו בזילקייב, משגר עגנון גליה לש. שוקן: "בשבת התייחס ברادر ושותי לראות את עיר מושבו של ר' יודיל חסיד זיל. הלכתי שם כמו בתוכה בית. זקני העיר חשבו שאני ליד ברادر. ברוך השם לא טיעתי בסיפור כלום".³⁰ ב-2 בספטמבר הוא משגר גלווה מטומאשוב למרטין בובר, ותוכנה תואם, כפי הנראה, את אופק-הציפיות של הנמען: "...מה אספר לך, אפילו אבני המקום מפתפתות פה חסידות. אני עמד אצל הבאר ורואה שלשה יהודים שוואביים, עניים של מלאכים ותנוועת של צדיקים...".³¹ ב-3 בספטמבר, בעת שהותו בזאמושץ', משגר גליה עגנון גליה לדידו א. מ. ליפשיץ: "...אני מסתובב בעיר פולין בבתי החינוך ובשוווקים ובירידים... לפעם נדמה לי שגם היהודים וגם הגויים להבדיל קראו בספרוי וסידרו חייהם על פי ספרדי...".³² בו ביום הוא משגר גליה לאשתו, שבה מועלות תחושות דומות, בUCKER ביחס לביקורו בברודי: "ברادر טילתי כמו בתוכה בית. הכרתי את כל המקומות על ידי ר' יודיל חסיד זיל".³³ המשע לפולין מגישי איפוא את עגנון עם המרחב הקונקרטי המשמש זה שנים מושא מרכז לסייעו. לדידו של עגנון, אשר ראה עצמו - בין היתר - ככרוניקאי של יהדות גליציה, יש בפוגישה זו משום אישור המכתבים, גורם לו במידה רבה של הנאה וקורות-דרות.

א ד

בדיק שמנוה שנים לאחר סיום ביקורו בפולין השלים עגנון, למעשה, את כתיבת "אורחה נתה ללון". במכבת המופנה לדידו דב סין (מן ה-22 בספטמבר 1939) הוא כותב: "ידיidi הטוב אתמול בעכ"ה באלו בימים ראשוני לשנות תוהו הcrestתי את חמישים הדפים הראשוניים של סיפורו הגדל אורחה נתה ללון והיום שלחתתי אותך למערכת 'הארץ'...".³⁴ פרק הפתיחה של

הרומאן פורטם בעיתון זה ב-18 באוקטובר, ואילו הרומאן כולו נדפס ב-14 המשיכם במשך חצי שנה – עד ל-7 באפריל 1939. הספר המכורך עצמו ראה אור כעboro חמישת הוציא לאור חדים, היינו בספטמבר 1939 (תש"ש): היה זה הכרך הראשון בכתבי עגנון שרואה אור בהוצאה שוקן בתל אביב, לאחר שעסקי ההוצאה בגרמניה חוסל זה לא מכבר. מהדורה נוספת, מתוקנת ואף מורחבת של הספר, פורטמה ב-1950.³⁵ מהדורה זו של הספר זיכתה את הספר בפרס ביאליק. ב-1953 הכליל עגנון את "אורחה נתה ללון" בנוסחו המתוקן בהדורה הקאנונית השנייה של כל סיפורו של שמואל יוסף עגנון", ובחור להעמידו כרך הרובייסי בסידורה זו. על תהליך כתיבתו של הספר מעיד עגנון בשני מכתבים שאוחם שיגר לדב סין ולש. שוקן. המכתב לסין נכתב ב-5 באוגוסט 1938, כנראה מיד עם סיום הכתיבה: "שנת החמשים שלי שבקשתי להקדישה לעצמי לצרכים הגופניים והרוחניים, להתעלות ולטיוולים ולהזoor בה על תל莫וי, עברה עלי מתוק עברודה מתמדת יותר מאשר כל השנה. מלבד ספר סופר וסיפור וכמה סיפורים קטנים שפירסמתי בה, כתבתי את הרומאן שלי (אורחה נתה ללון, שארבע העתקותיו וטופסות עשרה אלפים עמודים באוותיות קטנות ושורות צופפות. מרוב העבודה ועמל נפלו כתפי ואני חושש גם בראשי רוב הימים. ובין הפרקים נקיפת הלב מצער שהוא אני יוצא ידי חובת".³⁶ ואילו במכבת לשוקן, הנכתב תוך כדי הדפסת הספר (ב-9.4.1939), כתוב עגנון כך: "...במשך שנה ומהצתה שכבתבי את הספר וערתיו לדפוס לא עבר עלי ימים שלא תעסكت בו עשר שעות ועוד שיש עשרה שעות. לא השגתי על בריאות גופי ולא שמעתי לאזהרת הרופא ולא תינוקת את שניי ולא יצאת לחוץ לטיל בחמה אפילו שעיה אחת. רעדתי מקור בימות הקור ונטיטרטה בחום בימות החום וקיבלה עלי הכל באבהה למען הספר הזה. והנה זכיתי שהספר נגמר ועומד להדפס בספר...".³⁷ ניתן איפוא לקבוע כי עגנון החל בכתיבת הספר בתחילת תחתית שנת 1938, היינו קצת יותר משבע שנים לאחר הביקור בפולין, שעליו מבוסס הרומאן.

מתוך קריית מכתבים אלה אנו למדים כי בניגוד לרומנים אחרים שלו כתוב עגנון את הרומאן הזה בתוכו פרק זמן קצר וברצף אחד, כאשר בתהליך הכתיבה עצמו נתון המחבר – על-פי עדותו – בمعنى "טראנס". זה בהחלט מקרה חריג, שכן תהליכי התהווות של הרומנים של עגנון היה שונה לחלוטין: צמיחתו של הרומאן הראשון "הכנסת כליה" נמשכה למעלה מעשרים שנה, את "סיפור פשוט" תיכנן עגנון לאורך תקופה של שמונה-עשרה שנה, על "תמלול שלשים" עבר לシリוגן לאורך חמיש-עשרה שנה לעורך, ואילו כתיבת "שיריה" נמשכה עשרה שנים מבלי שהרומאן יגיע לסיומו. זאת ועוד: ב"רומאן ההווה" של עגנון – בעיקר באותה יצירות

שבהן מכון עגנון לעצב דיוון של תקופה – קים בדורך-כלל פער ממשותי בין הזמן ההיסטורי של הספר (שהוא הזמן שבו "חווה" עגנון את התקופה באופן בלתי-אמצעי) לבין המועד שבו הוא מבצע את עיקר עבודת כתיבת והאשר בו הוא מביא את הספר לדפוס. גם נזון זה מעיד על תהליכי התהווות האיטי של מרבית הרומנים הנכתבם על ידי עגנון מוקוב בברוחו. "תמלול שלשים" – שאותו משלים עגנון ב-1945 מתרחש בארץ-ישראל של ימי העליה השנייה – ממש באותו ימים שבhem עשה עגנון ביפו ובירושלים. הוא הדין גם לגבי הרומאן "בחנותו של מרכז לובלין", אשר זמן התרחשתו הוא התקופה של מלחמת העולם השנייה – שבה עשה עגנון בגרמניה – ואילו זמן חיבורו של רומאן זה הוא בשלבי שנים החמשים והשישים. לא כן הרומאן שלפנינו, שהמקוד ההיסטורי שלו היא פולין שבין שתי מלחמות העולם, שלא נשף עגנון באופן בלתי-אמצעי. בקץ 1930. הפעם נכתב הספר, למעשה, בעיצומה של התקופה שאותה מעצב עגנון, ובסימוכות בלתי מצויה בכתבו של עגנון בין זמן הכתיבה לבין החוויה.

היחוד שבתהליך היוצרים של "אורח נתה לון" בהשוואה ליצירות גדולות אחרות של עגנון מקורו בעובדה, כי הפעם פנה עגנון לכתיבת אוטוביוגרפיה בדיניות שבמציאות בא המחבר בראש ובראשונה למסור עדות על מאורע אישי, מוגדר היטוב ובועל עצמה גדולה, שאותו חוות בעקבות הנזכר בפולין בקץ 1930. עגנון בחר, אכן, להעמיד במרכזו הספר מסטר גראן על מאורע ראשון, המזהה ללא עורדרין עם הספר: "אין לך יצירה مثل עגנון" –�� בקובע גרשון שקד – "שבה מרבות כל כך הקבלות הגלויות בז' חי הספר לבין דמות המספר".³⁸ המספר נקרא בשם שמואל, והוא ארצישראלי, בן ארבעים וاثת, נשוי ואב לשני ילדים, והוא מתואר בהקשדים שונים – כספר במקצועו. עגנון מורה להביא גם פרטיהם מוזהע על מהלך חייה של דמותו המרכזית, המשאים את הזיהוי בינה ללבינו: לידתו בתשעה באב, גידולו בעיר, פרסומו הספרותי כנען (בכללו זה רימות חזרה ונשנה לשיר הנערום של עגנון "ירושלים"). עובדת היהתו בעל הכלבה ציונית ועליתו לארץ-ישראל, ישיכתו בנוה-צדיק, ירידתו לגרמניה, חזותו לארץ-ישראל בעקבות שריפת ביתו בגרמניה, ישיכתו בירושלים, וכן פרשת הפגיעה בבבתו וברכושו במהלך פרעות חרב". עלילת הספר מוסדרת גם היא כל-כולה על אירען שהיה, הלא הוא ביקורו הנזכר של עגנון בבודאי'ן: תחילתו של הרומאן בכנסתו של הספר לעיירה, סיוםו ביציאתו ממנה (ובנסעתו לירושלים), ואילו גוף הרומאן מכיל תיאור מפורט של מהלך

ביקורו בה, כאשר פרטים שונים מתוך תיאור זה אף נזכרים במכתבים שנשלחו באוטם ימים מבוצאי'ן או בראשות שנטבו על אודות הביקור. כגון: הגעתו לעיר ברכבת לאחר החוץ, החגורתו בבית מלון מקומי, פגישתו ושיחתו עם מקרים ומודיעים מכין אנשי העיר, ביקורו בבית הקברות של העיר, סיורו הבלתי-אלים בסימאות העיר ובכובתה, השתתפותו בתפילה בבית-המדרש, המשע שערך לחות-הכשרה של חלוצים הסמוכה לעיר, וכן אזכור התהודה שעורר ביקורו הן בזכות היותו סופר ידוע והן בזכות היותו ארץישראלי. גם התרשםתו הקשה מן העוני עיריות גליציה (ובכול זה בבודאי'ן) – הנוכחות הרובה במכתבו – מוצאת את ביטויו בספר לעתים מזומנים. בלבד מזה ניתן אף להצביע על דמיות או פרטי-מציאות למכבוי הכלולים בספר והנוגנים לו יהוי עלייסוד בדיקת הכרוניקה של בודאי'ן באוטם ימים. אין תימה, لكن, שחלק ניכר מן המבקרים שכתו על הספר נטו להבליט את הקשר בין האירוע הביגוראי לבין הספר. כאשר "אורח נתה לון" הוא, לדידם, "בעין רשותות של יומן", שבו פורש עגנון בפרטנות רבה את רשמי הביקור שאותו ערך בארץ-הולדתו.³⁹

ה

ברם, אף שאין עורין על כך שהביקור המתוואר בבודאי'ן בפרט ובערי גליציה ופולין בכלל בקץ 1930 הוא הגורם להתהווות הרומאן "אורח נתה לון" – דומה שאפשר שלא לחת את הדעת באשר למרקח הנקבע על ידי יצירה זו בין מציאות לבדיון: שכן המשע והביקור בעיר עצמה שארך, כאמור, שמונה ימים בלבד (ושאר אלו מיתוספים שלושת השבועות של יתרת הסיוור) מוצג כאירוע הנמשך לאורך פרק-זמן של כמעט שנה (מערב יום היפורים עד מחצית אב), כאשר בכך מציב המחבר מסגרת כרוניקלית רחבה שיש בה כדי להחת הנמהקה לגודש הממצאים והרשימים המובאים על ידי הספר, ולא כל שכן שהיא מותירה למחבר מרחיב-פעולה המאפשר לו עיצוב, יותר מלאן הן של דמות המספר – המהווה את מוקד היצירה – והן של החל הפסיכולוגי והאנטומי שבו היא נתונה. זאת ועוד: הביקור בעיירה משמש, למעשה, כסיפור מסגרת, שבו משלב המחבר מגונן רחב של עלילות-משנה, אשר בהן מתואר גולן של דמיות שונות של בני העיירה בעיקר בטוחה הזמנית שכין פרץ מלחת העולם הראשונה ועד ראשית שנות השלושים, שהוא זמן ההתרחשות של הספר (כגון סיפורו של ר' חיים, או סיפורה של פרידא הקיסרית). בדרך זו מרחיב עגנון את הספקטורום ההיסטורי של היצירה, מקנה מלאות ריאליסטית למציאות המוצבבת, ומה שהיא בגרען בוגר "יומן מסע" הופך בפועל ל'ירומאן

תקופה". ההרבהה של המודל הביאוגרافي ומילויו מתחבשים, במידה ובה, על מידע שהצטבר אצל עגנון מקורות נוספים: סיפוריו גרמינה של מיעדים על כך כי כבר בעת שכטו בה בתקופת מלחמת העולם הראשונה נפגש עגנון עם פליטים ממזרח-אירופה (בעיקר מגליציה) אשר ידעו אותו בכל הנוגע לגורל היהודי המזרחי בתקופת המלחמה. עגנון היה גם בקיא בספרות התיעודית ובספרות הזוכרנות היהודית שנכתבה בעקבות מלחמת העולם הראשונה, דוגמת הספר הנודע "חורבן היהודים בפולין", גלייחה וכוקובינה", פרי-עתו של הסופר האידי ש. אנטקי, אשר עבדה השפעתו על "אורוח נתה לולן" היא מן המפוזרות.⁴⁰ גם בתיאור המציאות היהודית בפולין בהווה (הינו שלוו שונות העשרים) מגלה הכותב בקיאות גודלה, חזקיותה את הרושם כי עגנון, כדרכו, לא מסתפק רק بما שראו עיניהם או מה שהושמע באזנייהם בעת ביקורו אלא נדרש גם לעניין זה למקורות נוספים מהם למד לדעת מה עלה באמת בגורל היהודים בפולין העצמאית. מבחינה היסטורית כוללת דומה שרשאים אלו לקבוע, כי התמונה שמעמיד עגנון באמצעות מערכת סינקדוכות המייצגת את מציאות החיים ב"шибוש", היא, ביסודה, תמונה היסטורית אמינה – והיא אכן משקפת את מצב העניים בקרב היהודות פולין בתקופה שבין מלחמות העולם, תוך הטעתה גורלה היהודי של יהדות גליציה⁴¹ תיאורי של עגנון מתייחסים בהרבה להרס הפיסי והאנושי שנגרם ליהודי פולין (בעיקר בגליציה) במהלך מלחמת העולם הראשונה וعقب האירועים שהתרחשו בעקבותיה –(המלחמה הפולנית-האוקראינית, הפוגורומים) ואשר השפיעו באופן ישיר על גורלם של היהודים. תשומת-לב מיוחד מוקדשת, כאמור, לתיאור המזוקה הכלכלית הקשה שבה נתנו יהודים שבושו: "לא ורבם בספרותנו סיפורים ארוכים" – כתוב שמעון הלקין – "הנותנים בשקיידה באכה ובעין פקרות-חרדה כל כך את ההידרדות המעליבה במעטן פרנסתו של היהודי במוורה אירופה בדורותינו, כפי שהוא ניתן באורח נתה לולן".⁴² וכן, לבסוף, מ"קר-היידה המעמיקה והולכת במצבם [הכלכלי-חברתי] של היהודים בפולין בתקופת עשרים השנה, והגיעה בסוף התקופה, ערב מלחמת העולם השנייה למיצר קטסטרופלי ללא מוצא" (בדברי ההיסטוריין רפאל מהאל),⁴³ מחריף מכך של היהודים בעקבות המשבר הכלכלי של שנת 1929, הנמצא בעיצומו בדיקן בזמן שבו מבקר עגנון בפולין. עגנון נזכר ברומאן זה גם ביטוי מוחשי מאוד לשינויים הדמוגרפיים שהחלו באומה תקופה: ואכן, מאז המלחמה הצטמצמה מאוד האוכלוסייה היהודית ברוב הערים והערים בגליציה המזרחית, ושיעורם היחסי של היהודים בכל אוכלוסייה פולין נמצא אותה עת בירידה מתמדת. בוצ'איין, למשל, פחות מספר התושבים היהודים במשך תקופה זו במחצית: על-פי "פנקס

"הקהילות" של גליציה המזרחית נפקדו בה ב-1910 7,777 יהודים, ואילו ב-1931 היו בה רק 4,439 יהודים.⁴⁴ גורם דומיננטי בחיה היהודים בפולין בתקופה הנידונה – כפי ששמשתמע מפרט-מציאות שונות המובאים בספר – היא ההגירה, אשר היתה בין היתר תוצאה של מדיניות יזומה של ה поляנים שביקשו לעודד את יציאת היהודים מארצם. מיפוי ההגירה הגיעו לשיעור של מעלה מרובה מיליון איש לאורך תקופה של עשרים שנה.⁴⁵ גם המשבר הרווחני והמוסרי, המאפיין את היהודות פולין שבין המלחמות (נטישת הדת והמסורת, התמודדות במבנה המשפחה והקהילה, הפיזול הרעוני) זוכה לייצוג נרחב ומהימן ברומאן.

קבעתו החוזרת ונשנית של המספר במהלך הרומאן באשר ליתרונותיו של "העולם של אטמול" על פני המציאות לעניינו בהווה (כגון "מצטער אני על דור זה שעיני לו לא ראו רוממותן של ישראל והוא סבור שלא היה ליישרל רוממות מעולם")⁴⁶ יש לה איפוא על מה לסמך, ואין לואות בה סתם כמויה רומנטית של אמן. בוגר לגן-העדן האבוד של ימי נעוריו.⁴⁷ יחד עם זאת שומה עליינו לראות – דווקא על רקע ההשוואה בין הימים המוצב ברומאן לבין הנסיבות ההיסטוריות שעל רקעו הוא נכתבות – עד כמה עגנון, ככל שהוא מודמן עליינו בתיאור אספקטים שונים בחיה היהודים בפולין בתקופה הנידונה, מעצב, בסיכומו של דבר, מודל מציאות החוויג באופן ממשועתי מן המציאות המוכרת של התקופה, כפי שזו משתקפת בספרות התקיעוד ובחלק נכבד מן המחקר ההיסטורי. בזה הבחן יפה בשעהו אברהם בנד, אשר קבוע כי "בוצ'איין" של 1930 אינה בוצ'איין של 1907 שאותה עוזב עגנון, אבל היא גם רוחקה מה להיות אוטו סמל של שמוון ועוזבה שאותו מציג עגנון בפניו כשי'בוש".⁴⁸ דימוי זה של העיירה נוצר כבר בפתחה לromean: המפגש הראשון של המספר עם כניסהו לעיר הוא עם פקיד הרכבת גומוביין שידו עשויה גומי, ומיד אחריך – על רקע הרחובות המרוקנים של העיירה – מתקיים המפגש בין דניאל'ב'ת, בעל הרגל המתוובת, שישחו מסדר קדרות ואימה. המראה הראשון של העיר הנגלה לנגד עיניו של ה"אורוח" טען כולם קונוטציה של הרס ומותה: "מן התבטים הגודלים של שתי קומות של ארבע קומות לא נשתייר אלא הדיוואות התחתונות, ואף הן רוכן חרבות. ויש בתים שלא נשתייר מהם אלא מקומות בלבד. אף בארכט, היא הבאר שששתה הימנה סובייסקי מלך פולין כשחוור מללחמת נצחון, נשתרבו מעלותיה ונתערערה הטבלא שקובעה לכבודו, ואותיות שעשוארן זהב נטשטשו והעלו עשבים... שקצים וشكצות לא עמדו שם ולא נשמע משם לא זמר ולא צחוק, והיא נובעת מים ושפופכתם לרוחוב, כמו שמת לו מות ושפוך את מימי לפנִי ביתה".⁴⁹

יתר הרומאן מUSES את הציפיות שננקטו בפתחה: בית-המדרשה היישן – לב החיים הדמים והחברתיים בעיר – ניצב ריק, העיר עצמה שרווד בעוני ועוזבה, הדרימות הבולטות ברומאן הן אלה של אנשים מוכי גורל (דניאל ב"ח, ר' חיים, חנוך), כאשר מוטיבים של מוות ושבול חזרות ומופיעים בתדריות גבוהה. סיפור חייה ומותה של פרידיא הקיסרית – האם שכלה שישת מלידה בפערענות השונות (מלחמה, רעב, פרעות) וניטה על-ידי הבן השבעי, שהיגר לאמריקה – הוא צומת סמלי שבו נתלו כמות מן המוטיבים המרכזיים השוורים את הספר. הרושם המctrבר הוא כי העיר שאליה נקלע המספר ואשר בה הוא מתהלך היא עיר רפואי – מרוקנה מרוב יושבייה, בתיה חביבים, מקומות הציבורichi שבה שוממים או מושבתיים, בעלי-ים לרוב משוטטים ברוחותיהם, וכל מה שיש בהطبع בחותם המותה. רטוריקה זו זוכה לאישורה הסופי על-ידי רצף האירועים המובא בסיגור של הרומאן: ההכרעה לנטרוש את העיר, השיבה לארץ ישראל, ולא כל שכן מציאות המפתח של בית-המדרשה היישן בירושלים – כל זה מאיר אירוני את דרך הפעולה של המספר לאורכו הספר כולם, המאופיין, לדעת קורצוויל, על-ידי הניסיון: "לייצור עצמו בזעיר אנפיה ריקונסטרוקציה חייה של שיבוש אחמולית".⁵⁰ שיבוש – כך נראה – הוא מקום שנגירה עליי כליה.

חיפה זו של האמן רואה להיבחן על רקע העוברה כי ההיסטוריה יוגראפית של יהודי פולין, כולל זו הנוטה להבליט דווקא את הצד הפקובלמי של התקופה שבין המלחמות ולהארה כמעין פרולוג לשואה,⁵¹ מכירה בהחלט בכך שבשנות העשרים והשושים נהנו היהודי פולין מחופש יחסית, שאיפשר להם להשתתף באורח פעיל בחים הפליטים, לפתח את מערכת החינוך היהודי, לארגן תנועות נוער ולהכשיר עולים לארץ-ישראל, וכן להמשיך ולפתח את המסגרות הדתיות המסורתית – חזירות החסידים, היישובות הגדולות – בגין מפריע. עוד ביולי 1940, בעיצומה של המלחמה, בעת שהוא מבכה את חורבן היהודי פולין – כותב יצחק גורנוביץ כך: "על צדו של היישוב היהודי שבארץ ישראל, היוצר חיים חדשים מתוך התערות באדרמות המולדת וכיבושה בעבודה, המעיד את חיי הכלל והפרט על המלחמה بعد עצמאות לאומית והשליטה בגורלו – עמד המרכז היהודי שבפולניה, השולט את מיטב בניו לשדה היצירה והמלחמה הזאת, המנסה להגשים בחייו את האידיאל של חיים לאומיים בגללה, החיים את חייה הייחודיים, המפתחת את תרבותה ואת ערכיה שלה".⁵² הכרה זו באחד לדי ביתו גם בספר "בית ישראל בפולין", שהוא הכרוניקה הרשמית-למחצה של יהדות פולין, שפורסמה זמן לא רב לאחר המלחמה. כותב שם ההיסטוריון נ.מ. גלבָר: "המשבר הכלכלי לא הפסיק את ההתפתחות בחימ

הציבוריים והתרבותיים. התקדמות ניכרת הייתה בשטח החינוך היהודי לכל דרגותיו, החל מגן הילדים ועד למכוון למדעי היהדות בווארשה. כן התפתחויפה העתונות והספרות בעברית, אידיש ופולנית. התנועה הציונית גדלה מאוד. אף נוער נחרז והצטרפו לתנועת 'החלוץ' והחלילו מכשדים עצם לעליה לארץ ישראל".⁵³ הכלכלה המוצעת על-ידי גלבָר מתואשת על-ידי חיבורים אחרים בקובץ, המתמקדים במערכת החינוך היהודי ובמצב "התורה ולימודה" בפולין.⁵⁴ קו זה מתבטאת גם ב"פנסק הקהילות של גליציה המזרחית" ו אף בספר בוטשאטש⁵⁵: על רקע תיאור הצד הביעיתי של הקיום היהודי בחבל ארץ זה מודגשת גם כן התסיסה הגדולה בחיה החברה, התרבות והדת שהו מסימנים של התקופה הנידונה.⁵⁶ ד"ר צבי הלר, אחד משרידיה של העיר בוטשאטש, מתאר אמן בזכרונותיו את הנזק הנורא שהגרמו המלחמה והמאורעות שבאו בעקבותיה לעיר, אולם נגד זה הוא יודע לספר גם על שיקומה של העיר לאחר המלחמה ועל חידוש החיים הציוריים בה: תנועות נוער, מפלגות, מוסדות ציבור לתפארת (בית חולים, בית יתומים), מערכת חינוך מבוססת היטוב.⁵⁷ תיאור זה衲מך על-ידי ספר בוטשאטש" בכללו, המציג את ההיסטוריה הקאנונית של העיר, ואשר בו כוללים מידע ותעודות שיש בהם כדי להעיד על קיומם של חיי ציבור תוססים ובכחול תקינים חרף המשבר הקשה הפוך את העיר, כמו את פולין כולה, מאז מלחמת העולם הראשונה. להוציא מקריםבודדים (פרק החולצים, למשל) נמנע עגנון באופן שיטתי מלהכיל חומר אלא במרקם הרטומאני, ובזה הוא מעצים את הרושם כי שיבוש – שהיא המטונימיה ליהדות גליציה, אם לא פולין כולה – אכן הגיעו לסופר דרכה.

ו

ברירת החומרים ודרך העיצוב הנקוטה על-ידי עגנון ברומאן מותנית במלול גורמים – ביוגראפי, אידיאולוגי, היסטורי וספרותי. הגורם המכريع הוא הגורם הביוגראפי: לאור הממצאים ברומאן דומה שנთן לקבוע – בחשבון אחרון – כי הביקור בא-ץ'-הולדתו, לראשונה זה שביע-עשרה שנה, היה מאורע בהחלה טראומטי בחו"י עגנון: פולין של 1930, ובמיוחד עירו בוצ'אי'ז' ואיזור גליציה, לא מצאו חן בעני עגנון, והמפגש אחים אף גרם לו זעוזע קשה. ולכן נראה כי המכתבים הנרגשים ורויי ההומור והנטטאלגיה המדוחים על קבלות הפנים להן זכה, על פגשויותיהם עם קרובי משפחתו, על סיוריו בנופים המוכרים לו משכבר הימים ובאתרים בלתי-מורים (להוציא, אולי, התייחסויות הספוראיות לעניינה" בגליציה) – כל זה היה, כמובן, ביטוי חיצוני ובכחול קצר-מועד למה שי"הensus הסנטימנטלי" של עגנון

לפולין היה באמת. ראייה ביקורתית זו היא מולדת של השינוי האישי רשמי של האמן הבוגר המצרי בגיל העמידה לעומת רשמי הצער שעוזב את העיירה או שביקר בה בחטף ב-1914, ועוד יותר מזה פרי השינויים ההיסטוריים האובייקטיביים – הסביבתיים, החברתיים, הפוליטיים וכו' – שנגרמו על-ידי המלחמה ואשר צברו תוצאה בתקופה של אחריה. אין להוציא מכלל אפשרות כי הכרה זו חרדה לודעתה והופנה על-ידי ורק בתום המסע, בעוד שבעת הביקור עצמו היה עגנון נתון עדין, בתוכה הנسبות, בתחוםו של אופוריה, המסביר את הסגנון המתלהם של חלק ניכר מן המכתבים.

ארום התනשות האישית של עגנון, שאין להמעיט בחשיבותה, היה גם פועל יוצא של עמדתו האידיאולוגית. עגנון געשה מהדרש תושב הארץ מאן שכוכב אליה בסוף 1924 – שיבת הנובעת מעומק הכרתו הציונית ומתחושת אשם כבדה על סטייתו ממנה בתקופת שבתו המשוכחת בגרמניה. השהה הדבר בזמנם עלייתו היראהות בארץ אינה עוד אירוע קצרים-מועד, כפי שהייתה היראה בזמנם עלייתו הראשונה: לאחר תקופה ארוכה של לבטים מביא עגנון לארץ את משפחתו בונה בה את ביתו, ויקחתו אליה איננה ניתנת עוד לערעור. שנות העשרים והשלושים הן שנים של התקדמות מורשית באים לידי ביטוי מלואה אותו מתק רגשי הערכה והזדהות: הדברים באים לידי ביטוי במכתבים רבים של עגנון וכן בכמה מסיפוריו, במיוחד בסיפור "תחת העץ" (1934), הטוען במתוקף לזכות הברהה של עם ישראל על ארץ-ישראל והמתווה את האוטופיה של נצחון המפעל הציוני ושל התהבותות החיים הדתים במסגרתו. האינטראטציה של המפגש עם יהדות פולין בקיום 1930, ובכלל זה כתיבת הרומאן "אורח נתה לון", מוחנות, אכן, באידיאולוגיה זו, המכירה בפרימאט של המפעל הציוני על-פני המשן החיים בגללה – וזאת חרף זיקתו העמוקה של עגנון, שאין מעלה ממנה כלפי המסורת היהודית הגלתית. גישה זו מזינה את ההבחנות הסקנית והביקורתית במצב היהודים בפולין, וזאת מחדדת את נתירותו של עגנון להבליט את צליליה של מציאות זו ולעמעם את אורחותה. משמע שהציגו לא רק מוצגת כאטרנטיביה לגולה במישור הגלוי של הטקסט, אלא היא מהווה את אותה נקודה ארכימידית שמנה משקיף עגנון על המיצאות היהודית בפולין ועל בסיסה הוא קובע, במידה רבה, את יחסו אליה ואת אופן תיאורה. לשון אחר: ציונותו של עגנון מגורם מכריע בדה-

סנטימנטאליזציה של המסע הסנטימנטלי. בונספַּ על כך יש להכיר בעובדה כי אף שעגנון נחשף בעיקר למציאות היהודית בפולין של שליחי שנות העשרים (כפי שתואר לעיל), הרי שהספר עצמו נכתב במחצית השנייה של שנות השלושים (כנראה לא לפני שנה

1937). ואכן, לאחר מותו של פילסודסקי (1936) ועם התבססות הנאציזם בגרמניה, חל שינוי דרמטי לרעה בגורל היהודים בפולין: האנטישמיות נמחזקה בצורה קיצונית, נחקקו חוקים שנעודו להכיד על חיי היהודים, הוטלו מגבלות נספות באוניברסיטאות, והוחרפה המערה הכלכלית שוגמה לדלוליתר של יהודי פולין, וכן נתחדשו התקפות היפותיות נגד היהודים – ששIAN בסידרת פוגרומים בפשטיק (1935), במינסק-מזובייצקי (1936) ובריסק (1937). לפיה רשימה שהונכתה על-ידי ההיסטוריון יעקב לשצינסקי, בשנים 1935–1936 נפצעו 1,289 יהודים בהתקפות אנטישמיות ביוטר ממאה וחמשים ערמים ועיירות בפולין, ומאות מצאו בהן את מותם.⁵⁷

"לקראת הסוף" – כותב ההיסטוריון עמנואל מלצר, הדן בשנים 1939–1935 בתולדות היהודי חרודה גדולה ומחושה של הימצאות במלכודת שאין ממנה מוצא".⁵⁸ העובדות היבשות על גורל היהודי פולין היו ידועות לעגנון, מן הסתם, מן הכרוניקה של העיתונות היומית שפורסמה בארץ. עגנון יכול היה גם לשמע עדויות מקור רראשון מיהודים וربים שעלו לארץ מפולין בעלייה החמישית (בעיקר מאז שנת 1935), ואשר עליהם הייתה תוכאה של התנאים הקשים במיוחד שבהם נתקלה היהודות זו באותו שנים. שhero דע לו לספר עגנון בעדויות בודדות בלבד כמה מעולי בוצ'איץ' על אודות התחפשויות שחלו בעיר לאחר ביקורו שם כדי שיוכל "לעדרן" את עדותם ולהתאים את מודל המציאות המוצע בספר לנסיבות החדשות. סביר גם להניח שעגנון היה מודע ואולי אף מושפע מעמדותיהם המוזחרות של לפחות שנים מן המנהיגים הציונייםabolitionists – זאב ז'בוטינסקי וצ'זק גרינבוים – אשר חזרו והציגו באותה שנות את מצבה של יהדות פולין במכוניות קטסטרופאלים, תוך שהם מציעים – כל אחד בדרכו שלו – מוכנות להגירת הצללה של המוניהם היהודי פולין. גורמים אלה מילאו תפקיד רב-ערך בגיבוש הערכתו הכלולית ביחס למציאות היהודית בפולין שבין שתי מלחמות העולם.

כל זה מצטרף הגורם הספרותי: כאמור, הושפע עגנון מאוד מן העדויות שקלט – בעיקר העדויות בכתב – על גורל היהודים בגליציה במלחמת העולם הראשונה ולאחריה. תודעת החורבן המאפיינת את כתיבתו של עגנון היא ספרותית לא פחותה ממשהיא ביגראפית, אידיאולוגית או היסטורית. די להתבונן בקטעה המתארת את הבנייה לבוצ'איץ' בספר של ש. אנ-טקי "חוובן היהודים בפולין, גליציה ובקובניה" כדי להכיר בחשיבותם של מקורות ספרותיים בעבודתו של עגנון: "לבוטשאטש באנו בשעה מאוחרת בלילה... עשרה וחמשה גדולים, אשר עברנו בהם, היו חרבים ושורפים. בכתים האחדים, שנשארו שלמים, נמצאו מפקרת-הצבע ובתי

החולמים. העששיות החשמליות הגודלות, אשר שפכו אורן על הבניינים הגדילו על המראה הטרagi של העיר המתה...⁵⁹ אך להוציא מכלל חשבון כי "אורח נתה ללון" נכתב גם תחת רישומה של הספרות האירופית שלآخر מלחמת העולם הראשונה. שנת 1929⁶⁰, למשל, היא שנת הופעתו הנודעת של אריך מריה רמרק "במערב אין כל חדש", שנפוץ במהלך שנה השולשים בעשרות לשונות ובמילויו עותקים, ואשר בישר את הופעתו של גל חדש בספרות האירופית בנושא המלחמה.⁶¹ אף שספרו של רמרק כמהו כרומאים אחרים בני הזמן ההוא, נכתב על רקע התנאות בחזות המלחמה – הרי שמאגר המוטיבים והדימויים המוציע בספר (מוטיבים של מוות ושבול, דמיות חולמים ובעלומים), הניתה הקודרת של הספר, ביטוי הנוטטאלגיה אל "העולם של אטמול" והחוות של קץ העולם עשוים היו גם הם להזין את הרומאן ולמלא תפקיד בגיבוש הלך-הרוח האפוקליפטי המובלע בו.

ז

הספר "אורח נתה ללון" החל להתפרסם בעיתון "הארץ" מן ה-18 באוקטובר, 1938, ועד ה-9 באפריל, 1939. מודעה שנתפרסמה על פניו העמוד הראשון של העיתון היא זו שביבשה לקוראים על הופעתו של הספר החדש: "קרא היום ב'הארץ' את התחלת הרומאן החדש של שי' עגנון 'אורח נתה ללון'. המשci הרומאן יבואו בעיתון ים יום". פרטום הרומאן בהמשכים מתחילה – באופן מקרי למדי – על ספר נקודת מפנה מכרעת בתולדות היהודי אירופה בשנות השלושים: בחוץ פחות משלווה שבועותיים פורסמו של הספר – ב-9 בנובמבר 1938 – והודיעו עמו היהודי הכרוניקה של 'הארץ' על רצח מוכיר הוצאות הגרמניות בפאрис בידי הצער היהודי הרישל גריינשפן, וזאת נקמה על רודיפת היהודים בידי הנאצים. מכאן ואילך רצות מדי יום הכותרות המתארות את "ליל הבדולח" ואת שרשת המאורעות שכאו בעקבותיו. הכותרת הריאתית של העיתון מן ה-12 בנובמבר מכריזה: "היהודים ניתנו למשיסה בכל היידיך". מכאן ואילך ילווה פרסום הספר בעיתון 'הארץ' בידיעות ובמאמרים שבהם נמסר על אירועים במישור הבינלאומי ובמשמעות היהודי המובילים באופן ישיר לפרוץ מלחמת העולם השנייה ולתחלתה של השואה. הספר שלם נועד תחילתו להופיע סמוך לחג הפסח של שנת תרצ"ח (אפריל 1939), אולם בשל נסיבות טכניות נדחה הפרסום בכמה חודשים – כך שהופעתו נמצאה חופפת, באופן מקרי למדי, למועד שבו ה恰恰 מלחמת העולם השנייה:⁶² המודעה הראשונה שפירסמה הוצאה שוקן על הופעתו של הספר נדרסה ב'הארץ' ב-8 בספטמבר 1939 – שמונה ימים לאחר תחילת ה毅ובש

הגרמני של פולין, מאורע שבישר את תחילת המלחמה. שמונה ימים אחר-כך – ב-17 בספטמבר – החלה הפלישה הרוסית מזרחה, וגורלה של פולין נחרץ. רוב עמודי הכרוניקה של העיתון באותו החודש התייחסו, מטבע הדברים, למאורעות המתרחשים בפולין: ב-7 בספטמבר פורסמה ידיעה על נפילת העיר קראקוב, ב-11 בספטמבר פורסמה ידיעה כי "היטלר מספה ל'רייך' את השטח הנכבש בפולין", וב-29 בספטמבר הודיע העיתון על גורלם של נפילתה של וארשא, בירת פולין. במקביל פורסמו ידיעות על גורלם של יהודי פולין: ב-17 בספטמבר דוח על "פוגרום ממושך בייהודי פולין הכבושה", וב-21 בחודש הכרחי העיתון על "חוורבנה של היידות הפולנית", וזאת בעקבות הפצצות מן האוור שבחן נהגו יהודים רבים שהתכנסו בתאי הכנסת לתפלות ראש השנה, בכלל זה באוזרים שמחוץ לתחום הכיבוש הגרמני. בשולי הכרוניקה חזו ונתרפטו שוב ושוב מידי כמה ימים מודעות מטעם הוצאה שוקן (בנוסחים שונים) שהבן החיצוני בפני קוראיו את חוכן ספרו החדש של עגנון: "על יריעה רחבה, בדרךו של שי' עגנון, מגולל לפניו המחבר את החורבן שבא על גל גליצה מן המלחמה והשפעתו על חייהם היהודים שם – לדלד אותם בחומר וברוח..." (מודעה מיום 8 בספטמבר). וכן: "היהות הגדולה המعروה בקרקעה מדרות הולכת וחרבה וייגן שקייטה פרוש בזה רבו המיוחד על דפי 'אורח נתה ללון'" (מודעה מיום 11 בספטמבר).

הופעתו של הספר התרחשה איפוא על ספר שוואת יהודי אירופה, אשר הביאה את קצה של יהדות פולין, ובכלל זה את חורבנה המוחלט של העיר בווצ'אץ': כמו כל גל גליצה המזרחתית נכבשה גם בווצ'אץ' על ידי הצבא האדום, והיא הייתה נתונה תחת שלטון כיבוש Sovietiy במשך שנים. עם תחילת המלחמה בין גרמניה לברית-המוסדות גיטו רבים מתושבי העיר לשבה האדום. תושבים ובאים אחרים נמלטו מן העיר, ואילו הנתרים נרדפו, עונו ואחדים מהם גם נרצחו על ידי האוקראינים. ב-7 ביולי 1941 כבשו הגermנים את העיר, וכבר באותו חודש הוצאו להורג כ-350 מתושבי על גבעת פדור המרוחקת שני קילומטרים מן העיר. ההשמדה של תושבי בווצ'אץ' בוצעו בסיירה של אקציות: בשתי האקציות הראשונות (אוקטובר-נובמבר 1942) הובילו תושבי העיר באלייהם להשמדה במהלך כלאין, ואילו באקציות האחרונות (פברואר-אפריל 1943) בוצעו רציחות המוניות בחורן בורות שנחפרו בגבעת פדור: פועלות ההשמדה הגיעו לשיאו בתחילת פברואר, כאשר במקומות זה נרצחו בבורן יומיים למשך 2,000, מתושבי העיר. במאי 1943 הוצאה פקודת גירוש לכל שידי הקהילה, בלבד מעובדי הרכבת שהועסקו במחנה בפרק הסמן לעיר וכן מכמה משפחות שקיבלו היתר להישאר בנתו. כל אלה הוצאו להורג בבית העלמין המקומי

במהלך חודש יוני 1943. לאחר שכבשו הסובייטים באורוח סופי את העיר ביולי 1944 לא נמצאו בה יותר ממאה יהודים ניצולים, שלא הילם הצטרכו במהלך שנת 1945 – עוד כ-400 יהודים שהו בזמן המלחמה בברית המועצות; אלה גם אלה עזבו את בוצ'אי'ץ' בסוף המלחמה – לפולין, לאירופה ולבסוף למדינות אחרות.⁶² אחד משרדייה המעטים של העיר, ר"ר אברהם חלפן, תיאר אותה כך:

בוצ'אי'ץ' אינה קיימת היום אלא כמושג גאוגרפי בלבד. העיר חרב רק שתי משפחות עבריות נשתיירו בה ובכל מהחו אין זכר ליהודים. רחובות העיר מכוסים עשב וקרע ודרדר. הבתים נהרסו, בתיהם ננטה ובתי תפילה ממשמים כתיכסא ציבוריים. בית הקברות נהרס ע"י חפירות הצבא, ובמצבתו השתמשו ליזוף "שוק החזירים". הגימנסיה ובתי הספר ושאר הבניינים החשובים ניתכו. למעלה מעשרה אלפי יהודים, תושבי בוצ'אי'ץ', הותמו בימות מלחמת גנופתיהם נקבעו בקבירם המונאים על הפادرור, הבשטים, ביערות ובשדות – – –⁶³

הזמן ההיסטורי שבין פרסום הרומאן של עגנון לבין החרחשותה בפועל של שותת היהודי אירופה השפיע, מטבע הדברים, על דרכו התקבלות של הספר, כפי שאלה השתקפו בראש ובראשונה במאמרי ביקורת שפורסמו בסמוך להופעתו. אמנם, חלק נכבד מן המאמרים התמקד בנושא הגלוי של הרומאן – ה"חוורבן" של היהדות הפולנית שלאחר מלחמת העולם הראשונה ("...המסכת הטרגית של חי הקהלה היישראלי אחר המלחמה...") – קלשן אחד המבקרים.⁶⁴ אולם בnimה הנוקטה בכמה מן המאמרים האלה ניתן למצוא חד למציאות הימים ההם. כך, למשל, בדברים שתכתב המשורר ש. שלום, אשר כינה את "אורחה נתה לolon" בשם "ספר עצוב":

קינה גדולה היא על האי שופרא דכלי באראע, על שכינה שנסתלקה מישראל. על קהילות הקודש שמסרו ולא מסרו את נפשם על קידוש השם. על אלה שמתו בחרב ועל אלה שמתו במגיפה ועל אלה שמתו ברעב ועל אלה שמתו בנפשם וגופם עודנו קיים... קינה עצורה שאינה צעקה ואני מפרקת הרים, אלא אולי למללה מזה, אול בطن הארון, העצור והכובש שלו – יש מושם נקיבה עד התהום משום הפיכת עולם ומלאו, משום "קדиш יתום" נצחי לאבידה שאינה חוזרת...⁶⁵

היו באותו זמן מבקרים אחרים שאף הרחיקו לכת בזה שקיים במפורש את הספר הנידון עם שותת היהודי אירופה. משמע שלגביהם היה הרומאן של עגנון לא רק סיפור על העולם של אהמו, אלא גם אמירה שהיא רלוונטי

למציאות שבווהה. כתב אז ר' בנימין: "משהו נוגה קורן מנכבי השואה האiomה, העוטפת כתריך מסמרים-מורעלים את גופה המפלץ של הכנסת ישראל בפולין, על רפי הספר זהה... וכאליו מן השמיים, בחינת 'מליה חז', איקלע האמן לפולין מכורתו, כאורה נתה לolon, זמן מצער לפני התחולל השואה, למען אשר תקלותנה עיניו בפעם האחרונה חותם פניה לפני פרוץ המוראים. ואולי משום כך עגמה עליו נפשו בשעת העבודה, ואבדה לו שלותו בכוא השבר...".⁶⁶ גם בנציגון בנסלים, המודע היבט להקשר ההיסטוריה המדויק שאליו מתייחס הספר, מתייחס בדבריו למשמעות הגלומה בו בהקשר העכשווי: "תמונה העיירה ניתנת ע"י המספר מתעללה לעמלה סמל וגזר דין. אנו רואים את הדולול הרוחני והחמרי של הציבור הזה ואנו חשים שכבר נגורה גוירה... ועלינו להדגיש, שהסיפור נכתב כמו שנים לפני פרוץ המלחמה, כאמור: טרם פרצה השואה שעקרה משבנות יעקב".⁶⁷

גיisha דומה נסתמנה ואפילו נתחרדה בדברים שנכתבו ונאמרו על הספר שנים רבות מאוחר יותר. בהתייחסו ל"אורחה נתה לolon" במסגרת מאמר מקיף על כל יצירתי עגנון, קבע גרשום שלום כי "בין היצירות המלנכוליות הרבות של עגנון, זהה המלנכולית המכולן. הספר הופיע בשנת 1939, שנתיים לפני שהקהילה המתוארת בו הושמדה על ידי הגרמנים. אולם מה שאנו רואים בו הוא שקיעתה של עיר יהודית לפני שטבעה בדם... הוא [המספר] נפגש באmittה השקיעה והניסיונו, שצדקה האפל לא נגרע מהיותה עיורת לוץ', המזכה לה בסופה".⁶⁸ שלום חזר ומציג את "אורחה נתה לolon" כפרולוג לשואה גם בראיון שערך עמו דן מירון זמן לא רב לפני פטירתו: "הוא [עגנון] – קבע גרשום שלום – ראה את הנזון, את המיתה של היהדות בגליציה לפני שנרצחה. כאלו יש כאן איזה חזון מפחיד כיצד יatzן הם מבעניהם לפני שמתו בידי הורוזחים הגרמנים".⁶⁹ גם שמעון הלקין ניסה לקשר בין "אורחה נתה לolon" לבין השואה. כותב הלקין: "תחושת השואה ב'אורחה נתה לolon' כבידה ומואימה כל כך בבחינתה הגASHMIT ובקביניתה הרותנית ייחד... דומה: אין עוד יצירה בספרותינו ריאלית יותר בכוח תיאורה של השואה, המעלת על הדעת לפרקדים וזועעת שבמלחמות-העולם השנייה ובשנים שלאחריה...".⁷⁰ סיירה אורחיה בחרה אף לדון ב"אורחה נתה לolon" במסגרת מאמר הדן במפורש בשאלת תגובתו של עגנון לשואה: לדעתה ניחן עגנון בתחששה מוקדמת של הקטאстроפה, המאפיינת לדבריה גם טופרים יהודים אחרים שפלו באותה עת – דוגמת אורי צבי גרינברג ושלוחן חזרות...⁷¹

עגנון כדוגם וכמושא התייחסות בספרות העברית הצעירה

"אנו חיים בתקופתו של עגנון, זהה הגודל מכל
הבטחות שיש לנו. כמעט היחיד..."
(בינימין תמה)

א

כשכמה מדינות ישראל היה עגנון בימי שנותיו, ושמו נישא בפי כל. בחודש אוגוסט של שנת 1948 – עזיזומה של מלחמת השחרור – חגגה הקהיליה הספרותית בארץ את יובל השישים שלו: עירון 'הארץ' הקדים מוסף מיוחד לכבוד תאריך זה, שבו הובאו סיפורים קצרים משל עגנון עצמו, וכן מאמרם מאת גרשום שלום, א.מ. הberman, ברוך קורצוויל וחוים גליקשטיין, כמו כן כל הגילין ראיון מיוחד עם עגנון. במרכו הדף הוצבה תמונה של הסופר.¹ גם 'דברי' ציין תאריך זה בגילין חיגני, שבמרכזו תמונה של עגנון, ואשר כלל מאמר ר'חבי-היקף – בנוסח של מאחב גליוי – פרי עטו של יעקב פיכמן.² רוגל יובל של עגנון נערכה לכבודו מסיבה בספרייה שוקן בנווהות קהיל נכבדים, ואשר בהמלכה נשמעו לבבבו נאומי ברכה. מסתבר כי גם רעם התוחחים לא השתיק את המוזות ולא מנע מלומר את שבחו של עגנון קבל-עלום.

מעמדו של עגנון כגדול הספרים העבריים של התקופה החדשה היה אז מעמד שאין עליו עוררין. באותו הזמן נזקפו כבר לזכותו תשעה כרכבים גדולים של ספרות שיצאו לאור בסדרות מאז שנות 1931, לצד עשרה טיפורים שהיו פזירים בעיתונות ובכתבי-העת ושעדין לא הגיעו שעת כינוסם. כתביין עוררו מכך ותמיד החעניות עצמה בביבורת, ואף אם פה ושם עשויו היו להישמע כמה הסתיגיות – הרי ככל' זכה עגנון להתייחסות כל מי שהוא לקלאסיקן כבר בחו"ג. עגנון היה גם סופר נקרא מאד, ספריו נלמדו בכתבי הספר, וכתביו תורגמו כבר אז לשפות רבות ופורסמו בחו"ז הארץ. כל אותן שנים התגורר עגנון בbijתו בשכונת תלפיות בירושלים, שהיה לו מקרש מעט, הרחק מן המון הסוער: ההתקומות בפריפריה, איה מעורבות בחיים הספרותיים והפוליטיים, המחויבות המוחלתת לכתיבה – כל אלה הקנו לו דימוי ציבורי נאצל ומסתורי, שעורר לפניו מידת ובה של הערצה; וזאת דוקא על רקע חי הسعر והפרץ של היישוב ושל המדינה, שבהם מילאו הספרים בדרך כלל חלק פעיל ומורגן מאד.

אולם בה בעת היה עגנון הקלאסיקן סופר חי ופועל שנוכחותו הרגשה

ספרו זה של עגנון לשואה, תוך הבטחת זיקתו הפנימית של "אורח נתה ללון" לסיפור "כיסוי הדם", שהוא, בعينיו, סיפורו של שואה מובהק. כוחב שקד:

"אורח נתה ללון" הוא ספר סקפטיאן מאור. באמצעות דמות המשפה ובדרך יצוב העלילה מביע המחבר את פקסיה לגבי עתידו של העם היהודי בוגלה וסיכוי קיומה של "העיריה" כמסגרת חיבורית בעלת חיים: המודל המוצב הוא זה, שהמנגנים מתחילה לחוש לגודלו של המודל המשוער, לפני שההיסטוריה מוכיחה שהתרה-הmobilitat במודל המוצב הייתה מוצדקת והחוורבן נסמך בצווחה נוראה יותר מכפי שככל דמיון אנושי יכול היה לצפות מראש?".

לסון אחר: חומנת העיר החרבנה, בית-המדרשה הריק, גורש המוטיבט המסתננים מוות ושבול, העמדת דמויות של בעלי-הום וכיר"ב הם, לדעת הביקורת, אלמנטים שבאמצעותם העמיד עגנון חומנת מציאות שהיתה אמונה מובלעת בעיירה היהודית של טרם שואה – אלא שהרי אליזיה המלהה שלא התרחשה בשואה עצמה.

★

ביקורו הקצר, המקורי לכוארה והאחרון של עגנון על אדמת פולין הקנה לו איפוא החנסות נדירה ורבת-ערך שאפשרה לו – דווקא מתוקף זהותו ההפוליה בסופר ארץישראלי שהוא יליד מזרח-אירופה – ליצר מבנה אמנותי שמחיש את המפגש הממשי והסמלי של בן הארץ עם הגולה, וזהו בעיתוי הגורלי והודרמטי ביותר בתולדות עם ישראל בזמן החדש. התוצאה הייתה "יוםן תקופה", מן המועלמים שנוצרו בספרות העברית, הנoston עדות על מצב היסטורי שהוא, כשם שהוא אמר – מכוח הדמיון האמנותי – מצב ההיסטורי שעתיד היה להתרחש. צירוף זה קבע את מקומו המיוחד של "אורח נתה ללון" בתולדות התרבות שלנו כיצירה ספרותית המסללת בזרחה שאין שלמה ממנה את האפוקאליפסה היהודית במאה העשרים, ששיאה בתקופת השואה. לעניין זה מן הראוי להזכיר דבריהם שאמר אריסטו ב"פואטיקה" שלו (פרק ט): "מתוך האמור אף ברור, אין זה מתקיים של הפיטן לספר מה שהיא במציאות, אלא מה שעלול היה להיות, ככלומר מה שאפשר היה להתרחש מתוך הסתרות או מתחום הכרה. שכן ההיסטוריון והפיטן נבדלים אחד מרעהו... אלא בזאת... שאחד מספר את המקרים כמו שהיו ואילו השני – כמו שעולמים היו להיות".³

- 17 הל זיידמן: "שי' עגנון בנוֹף מולדתו" (ויכורנות על פגישות עם הסופר בעיון), *זיוואָר'*, 46, תשכ"ג, עמ' 566. בעת קריית כמה פיקאות מתוך דבריו של זיידמן קשה להבחין במס הדברים המוחזרים ברשימה אכן היר באמת או שהוא חוכרנות המעוועדים נחרבבו ברשימי של עגנון עצמו כפי שהם מובאים בספר. היל זיידמן היה מפעיל "אגודת ישראלי" בפולין, ולאחר מכן עלה"ה השניה היגר לארכוז-הברית.
- 18 ראה לעיל, העירה 16.
- 19 שמוֹאַל יוֹסֵף עֲגַנּוֹן: "[פּוֹטִיק וְלוֹטִין]", *תְּכִירֵן שֶׁל סִפְוּרִים*, הוצאת שוקן, 1984, עמ' 22-27. סייפור זה נכתבה כנראה בסוף שנות החמשים או בתחילת שנות הששים, במסגרתו עבדתו המחוותה של עגנון על האפוס הבוצאי ("עיר ומלאה"). ציון כי עגנון מאית "פוטיק", בעוד שבספרות על גליציה המזרחית כתוב בדרך כלל "פוטוק".
- 20 שם, עמ' 25.
- 21 שם שם, עמ' 27.
- 22 המכabb הראשן נשלח ב-22.8.1930, והשני ב-25.8.1930. ראה "אסטורליין קיורת", עמ' 265-262.
- 23 הגליהה שישיג עגנון ליבור – שנכתבה גם כן ב-22.8.1930 – שמורה בארכיון "גנדייט", בית הספר, תל-אביב.
- 24 טענה זו מושמעת בהקדמה בספר, שהחל להיכתב ב-1947. ראה: שמוֹאַל יוֹסֵף עֲגַנּוֹן: "קורות בתינור", הוצאת שוקן, 1979, עמ' 64-63. קשה להכריע אם הטענה המושמעת בפתח הספר היא אמיתית או מדרומה: אם הנומר שאלי מתייחס עגנון איו-צוי בעובנו, אולי אין להוציא מכל אפשרות כי קרו בו אכן מסר לו חומר גיניאולוגי מסווג זה או אחר אשר שימושו בהקנת הספר. על הפובלטימיטה של יצירה זו בכללותה ראה מאמרי: "קורות בתינור", עגנון, *הספרות*, כרך ג', 1971, עמ' 312-326. וכן: "עלשות ספר ייחוסן לרוער", *הארץ*, 13.7.1979.
- 25 ראה לעיל, העירה 21.
- 26 המכabb נכח בטטרנופול ב-28.8.1930. ראה "עגנון-שוקן", עמ' 262. בהמשך המכabb מצין עגנון את מערכת "חויליה" ככתובתו בעיר לבוב, ואთ מערכת "היינט" ככתבתו בווארשה. ציון כי ממש כל ומן שהותו של עגנון בפולין מתנהלת חילפת אגדות ביןו לבין שוקן (וכן ביןו ובין מוציאו של שוקן) לצורך חיאום פגישה בין השניים העתידיה להתקיים לאחר שבו של עגנון לרוגנניא.
- 27 במקتاب לרעייתו מרים 25.8.1930 כותב עגנון כי "מואלחיך אסע לפֿידִיעַץ וְאַכְּבָּל לְמִלְבָּגָּג וְאַחֲכָּב לְרֹשָׁה", ואילו בגליליה מרים 3.9.1930 הוא כובה, כי "יעסְעַת לְאַולְחֵז וּמְאַולְחֵז לְטוּרְנוּפּוֹל" וכור. מזה ניתן להסיק, כי חל שינוי בתוכנית, וכי הביקור בעיירה פודהיזה לא יצא אל הפועל.
- 28 בגליהה לאסתר עגנון מה-3.9.1930 מודוח עגנון כי עד כה ביקר בבראד (ברוד), למבוג (לבוב), קולקוב וזלקלב, וכי הוא עומד עתה להמשיך בדרךו לרואה רוסקה, זאמושץ וחלם "אשר שם חכמי חלים". הביבורים בזאמושץ וברואה רוסקה זוכים לאישור בಡיעבד והודות לגליטינוף מקומות זה שארה משגר עגנון אל א.מ. ליפשיץ (ואה להלן) ועליה חוותמת-הדורא של זאמושץ. על ביקרו בטומאששובו אנו למדים מן הגליהה לבוכר (ואה להלן), שבה הוא מודיע על כוונתו לנסוע למחרת היום לאיביזה (על כוונה זו הוא מצהיר גם בגליליה המופנית ליפשיץ). בלבובין ביקר עגנון בודאות, שכן במקتاب שנשלחה אליו ללובע עלי-ידי מוציאו של שוקן ב-6

~~בלבד-האה בנידון זה מסת המבוֹא של פאול מנְדָס-פְּלוּר וְזָאָב גְּרִיס לְסִפְרִי Martin Buber: *The Tales of Rabbi Nachman*, Humanities Press International, NJ, 1988, pp. IX-XXVIII. עם זאת אין ספק שערטוֹויקה של עגנון ביחס לדרכו של בוכר בכתבות הסיפורת החסידית מטעינה את פניוֹו לְקָל בִּינָלָומי, להבדיל, אולין, מן האוריינטציה ה"מקומית" שאפיינה את עגנון עצמו.~~

مسע ושברו: פולין, קיץ 1930

- 1 ראה ידעה בעיתון *'הארץ'* מיום 1.12.1966. וכן ראה: "The Nobel Prize for Literature" in: *Les Prix Nobel en 1966*, Stockholm, 1967.
- 2 S.Y. Agnon: *Nur Wie ein Guest zur Nacht*, (Aus den Hebraischen von Karl Steinschneider), S. Fischer, Frankfurt am Main, 1964.
- 3 ראה מאמרו "אורח נתה לנוֹן", *מִסּוֹת עַל סִפְרֵי שי' עֲגַנּוֹן*, הוצאת שוקן, תשכ"ג, עמ' 67. להלן: קורצוויל. איני מודה לבני מוגוט קורצוויל שאיפשרה לי לעיין בחומר שלחת פרופ' קורצוויל למועדת הפרס.
- 4 פרטיטים אלה מובאים, בין היתר בספר: Arnold J. Band: *Nostalgia and Nightmare: A Study in the Fiction of S.Y. Agnon*, University of California Press, Berkeley and Los Angeles, pp. 1-26.
- 5 שמוֹאַל יוֹסֵף עֲגַנּוֹן: "אסטורליין קיורת": מכתבים תרפ"ד-תרצ"א (1931-1924), הוצאת שוקן, תשמ"ב, עמ' 255. להלן: "אסטורליין קיורת". במכabb הנשלח לש.ז. שוקן מבוטשאטש (בימים 15.8.1930 כותב עגנון: "אשאָר בְּפּוֹלִין שְׁנֵי שְׁבוּעָה"). ראה: "שי' עגנון – שי' שוקן: חילופי אגדות (תרע"ו-תש"ט)", הוצאת שוקן, 1991, עמ' 260. להלן: "עגנון-שוקן".
- 6 שם, עמ' 259.
- 7 דרכונו של עגנון, ובו אשרת הכנסתה לפולין, מצוי בארכיון עגנון, בית הספרים הלאומי, ירושלים.
- 8 "אסטורליין קיורת", עמ' יב. מהלך המשע כפי שייתואר להלן שוחרר על-ידי על-פי המכתבים השונים ששיגר עגנון מפולין, וכן לאור פרטיטים המצוים בדרכונו. **25/2**
- 9 "אסטורליין קיורת", עמ' 257. **2.7.1958**
- 10 פסח עברי של המאמר מובא בעיתון 'דבר' (מוסך לספרות ולأمنות), 30.8.1930. מאמר של קאנפּה התרגומים נעשו על-ידי דב סדן, המוסף למאמר דברי-ယובא. מופיע ב-**2.7.1958**
- 11 התרגם בעיתון הפולני ב-30.8.1930, היינו בשבוע האחרון למסעו של עגנון בפולין עגנון מזכיר את המאמר במקtabו לאשתוט מיום 3.9.1930 ("אסטורליין קיורת", עמ' 265). הוא מציין שם בטעות כי המאמר פורסם בעיתון 'חויליה', שיצא לאור בלבוב. הגליהה שמורה בארכיונו של מילל ובינבין ביתה הספרים הלאומי, ירושלים. לא מזכיר בה תארין.
- 12 "אסטורליין קיורת", עמ' 260.
- 13 "Wielki pisarz hebrajski w swych rodzinnych stronach", 'Chwila', 24.8.1930, p. 4.
- 14 "אסטורליין קיורת", עמ' 260.
- 15 בנה, עמ' 21.
- 16 משה צ' גולדברג: "חמשה ימים עם שי. עגנון" (רשימות וشرطוטים לדמותו). בדרכו, שנה ב' גליין 13, ג' בניסן תרצ"ג.

הערות

- בשפטember מאשור המזקיר קבלת גלויה מלובלין מן ה-4 בספטember ("עגנון-שוקן", עמ' 263). בגלוייה הנשלחת ליפשיץ מעלה עגנון גם אפשרות של ביקור בקובץ, אם כי יש להטיל ספק אם לוח הזמנים שלו אכן אפשר לו לבקר גם במקום זה. שהוותה של עגנון כלוב בחרוכים הנזכרים נקבעה ע"פ חותמת המוטבעת בדרכונו, לפיה החיאב עגנון בתחנת המשטרה בעיר עם בוואו לשם ב-5 בספטember ועם צאנו ב-7 בחודש.
- ראתה בנדון זה: "אורחה נתה ללון", עמ' י. Anne Golomb Hoffmann: *S.Y. Agnon and the Drama of Writing, State Between Exile and Return: The Jews in Poland*, University of New York Press, 1991, p. 100 כי סיום הרומאן מנקע את "פרוייקט הרסטורציה" (או "ה"תיקון") שאורחו היא רואה כziej המרכז של הרומאן. Ezra Mendelsohn: "Interwar Poland: good for the Jews or bad for the Jews?" in: *The Jews in Poland*, (edited by C. Abramsky, M. Jachimczyk & A. Polonsky), Basil Blackwell, London, 1986, pp. 130-139. *The Jews of Poland between Two World Wars* (Edited by Y. Gutman, E. Mendelsohn, J. Reinhartz and C. Shmeruk), University Press of New England, Hanover and London, 1989, pp. 1-6.
- ראתה בנדון זה: "יערכו היהודים של המרכז היהודי שבפולניה", "מלחמות יהודיה פולנית: תרע"ג-ת"ש", הוצאת "חברלים", תש"א, עמ' 446. נתן-מיכל גלבר: "קורות היהודים בפולין מראשת חילוקה ועד מלחמת העולם השנייה", "בית ישראל בפולין" בעריכת ישראל הילפרין, הוצאת המחלקה לענייני הענווה של ההסתדרות הציונית, תש"ח, כרך א', עמ' 127. ראה מאמרו של שמואל רוזנשטיין: "על מערכת החינוך בפולין בין שתי מלחמות העולם", שם, כרך ב' (תש"יד), עמ' 155-142, וכן מאמרו של משה איביגדור שולוואס: "התורה ולימודה בפולין וליטא", שם, עמ' 35-32.
- פנקס הקהילות", עמ' כ'. ד"ר צבי הילר: "מצורנוגותי", "ספר בוטשאטש" (בעריכת ישראל כהן), הוועדה להצבת יד לבודז'אי'ז' והוצאת עם עובד, תשט"ז, בעיקר עמ' 166-158.
- מבא בספר של מנדלבוין, עמ' 74. עמנואל מלצר: "מאבק מרדני במלוכות יהודי פולין 1935-1939", הוצאת המכון לחקר החופצות, אוניברסיטת תל-אביב, תשמ"ב, עמ' 358. ש. אניסקי: "חוורון היהודים בפולין, גליציה ובוקובינה", תרגום של. ציטרון, הוצאת א. שביבל, חלק שלישי, עמ' 406. ספרו של מריך הופיע לראשונה בעברית בתרגומו של יעקב הורוביץ, הוצאת שביבל, תל-אביב, תרפ"ט.
- על הכוונה להוציא את הספר בתאריך זה האנו למדים מתזכיר של הוצאת שוקן מיום 24.1.1939 (ארכינו שוקן, עמ' 343/4).
- ראתה פנקס הקהילות", עמ' 89-87. מכתבו של ד"ר חלפן מצוטט במאמרו של ישראל כהן: "על קהילת בוצ'אי'ז'", "ספר בוטשאטש", עמ' 97. והשווה פיסקה זו לדברים שימושיים אחרון שיצילג באזני המסתיר ב"אורחה נתה ללון": "כשאני מסתכל בנו נדמה לי שאין בעולם לא אמריקה לא ארץ ישראל, אלא בשוש בלבד. או אולי אף היא אינה קיימת אלא שמה בלבד קיימים". (שם, עמ' שעת).
- ג. ליפר: "במגעל הימים", גזית, כרך שלישי (טבח-שבט-אדר ת"ש), חוכ' י' (ל"ד), עמ' 35.
- ש. שלום: "ספר עצוב", דבר', 19.1.1940. שמואל יוסף עגנון: "אורחה נתה ללון", הוצאה שוקן, ח"ש, עמ' י.ה. והוא מנדלבוין קבע כי הגנוגונים אל "הילמים הטובים" של שלטונו הקיסרי פראנץ יוזף היו בגדיר חופה וווחת בקרב היהודי גליציה בתקופה שבין שתי המלחמות (שם, עמ' 40).
- בנד, עמ' 284. בספטember מאשור המזקיר קבלת גלויה מלובלין מן ה-4 בספטember ("עגנון-שוקן", עמ' 262).
- ראה קטלוג תערוכת שי עגנון", בעריכת מ. בית אריה, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי, ירושלים, תשכ"ג, עמ' ל. להלן: "קטלוג התערוכה". שם, שם. הגליה המקורית נמצאת באוסף שבדון, בית הספרים הלאומי, ירושלים.
- אסתרליין יקירותי", עמ' 265.
- קטלוג והערכות", עמ' 32.
- על תהליכי פרוטומו של הספר אצל בנד, עמ' 283.
- ראתה 'האוניברסיטה', כרך 25, אביב 1981-תשמ"א, עמ' 38.
- עגנון-שוקן", עמ' 316. במכתב מיום 6.12.1954 מתחזר עגנון בפני שוקן על כשרם העובדה שלו בנעוריין, ומביא לעניין זה כמה דוגמאות ("גבעת החול", "ויהה העקב למישורי"). והוא מוסיף: "וואילו כתבתי את תולדות כתיבתו של אורחה נתה ללון היה זה סיפור נאה". ראה במאמרו: "המספר כסופר: לשאלת דמות המספר באורחה נתה ללון?", בספרות, כרך א' מס' 1 (1968), עמ' 28. לעניין ההקבלה בין הסופר האבטר-ביוגרافي לבין דמותו המספר ראה שם, עמ' 31-28.
- בניסוחו של אברהם קריב במאמרו: "אורחה במלכות השקייה", מיתרים ומערכות", הוצאת ניומן, תשל"ב, עמ' 91-83.
- ראתה בנדון, הלן, והרנה, עמ' 59.
- ראתה בנדון זה חיבורה המצוין של פניה מייליש: "התשתית ההיסטורית ברומן אורחה נתה ללון" (עבודות מ.א. בהдрotta פרופ' הל ברזול), אוניברסיטת בר-אילן, 1984 (בשכפל). חיבור חשוב זה עוסק בהשוואה בין המיציאות המתווארות ברומן לבין המיציאות ההיסטוריות החוץ-ספרותית על פי מקורות היסטוריים ועדויות אישיות.
- משמעות הלקין: "דרכים וצדידרכים בספרות", הוצאה אקדמון, 1969, כרך שני, עמ' 198, להלן: "דרכים וצדידרכים".
- רפאל מהאלר: "יהודי פולין בין שתי מלחמות עולם: ההיסטוריה כלכלית סוציאלית לאוד הסטטיסטיקה", הוצאת דברי, 1968, עמ' 8. להלן: מהאלר.
- ראה ערך "בוצ'אי'ז'", "פנקס הקהילות" (כרך שני: גאליציה המזרחית), הוצאה יד ושם, תשס"מ, עמ' 83. להלן: "פנקס הקהילות". Ezra Mendelsohn: *The Jews of East Central Europe between the World Wars*, Indiana University Press, Bloomington, 1983, p. 39.
- שמואל יוסף עגנון: "אורחה נתה ללון", הוצאה שוקן, ח"ש, עמ' י.ה. והוא מנדלבוין קבע כי הגנוגונים אל "הילמים הטובים" של שלטונו הקיסרי פראנץ יוזף היו בגדיר חופה וווחת בקרב היהודי גליציה בתקופה שבין שתי המלחמות (שם, עמ' 40).

- 11 שפט, עמ' 68.
- 12 משג' שמייר: "מסות קפנות על טופרים גדולים" (ש.ג. עגנון), ב'צורך, פברואר 1977, עמ' 35–37.
- 13 א.מ. (אוחנן מגדר): "עד הנה", מס' 21 באוקטובר 1966. פתיחת זה נכתבה לרגל הענקת פרוט' נובל לעגנון. וראה גם הפתייה מיום 2 באוגוסט 1963.
- 14 והשווה למאמרו של ברוך קורצוויל: "חוויות יהודים היפiores בכתבי עגנון", "מסות על סיפורו שי' פננון", הוצאת שוקן, עמ' 269–282. המאמר פורסם לראשונה ב'הארץ' בח' תשכ"ה.
- 15 אהרון מגדר: "בפרדסן, של עגנון", בקובץ: "שולחן הכתיבה: קובץ מאמרים בענייני ספרות", הוצאה לאור, 1989, עמ' 210. המאמר נכתב ב-1967. רעיונות דומים מוצגים גם בהרצאותו: "קריאה עגנון: (דברים בפתחת 'בית עגנון' בירושלים)", מעריב, 19.3.1982.
- 16 ראה הפרק המוקדש לה'מלבגש' במאמרו של מגדר: "SSH נפשות מהחפות מוצאת", שבו יונתן סיירוז של עגנון בצד-סיפורים "דוממים" בסיפורת המערבית. וראה "שולחן הכתיבה", שם, עמ' 83–77. המאמר נכתב ב-1966.
- 17 הצהרה זו נכללה במסמך פרטומי של 'הארץ' מיום 27.11.1959, אשר גועץ לקודם את מכרית מודדורות 'הארץ' של כתבי עגנון.
- 18 ס. יזהר: "מעגננים לא היו לך", "סיפור איננו", הוצאה הקיבוץ המאוחד, חשמ"ד, עמ' 100. נדפס תחילה ב'ידיעות אחרונות', 20.2.1976. דברי יזהר עשוו תגבותיו שנות בקבוקות – אהה, למשל, הפתיגויהם של יהה', 'הצופה', 12.3.1976.
- 19 ס. יזהר: "לקראא סייפור", הוצאה לאור מוכפפים (ספרים אופקיים), 1982, כרכים א–ב.
- 20 "לקראא סייפור", כרך ב', עמ' 691–469. וכן ראה מאפרו: "אתורגו של יהודים צדיק' לששי' עגנון", "פרק חיים" (דברי הגות ומחרק עברבי עיוני לצור חיים אכטיל זל'), ערך: יוסף עברון, אוניברסיטת תל-אביב / קון חיים אכטיל, תש"ם, עמ' 27–44.
- 21 וראה גם למאמרו "יצחה הלבנה: על אמנות הספר של שי' עגנון", 'הדוואר', 26.5.1989. יצחק אורוכך אורפז: "הצלין החילוני: על הביט אחיד בספרות המודרנית", הוצאה הקיבוצית המאוחד (סדרת מסה, מחקר, עין), תשמ"ב.
- 22 שם, עמ' 13.
- 23 שם שם, עמ' 58.
- 24 לעומת זאת השימורים: עגנון משותם על אלוהים", הוצאות כתה, 1993. על יחסו של עוז לעגנון וראה בהקדמה לספר (עמ' 7–8) וכן בראיון שעון יiron לנגרון עם המחבר: "עמוס עוז משותם על אלוהים", 7 ימים: שבועון יידישט אידיזונט, 8.1.1993, עמ' 4–7.
- 25 יהושע שמרי: "האמנים בגדר היישל באחובתו עם אשורה?", מעריב, 29.1.1993. וכן ראה: שרה הלפרין: "על מי משותם עגנון?", שם; בתייה גור: "לган על משך מפני משארו", 'הארץ', 22.1.1993.

- 66 ר' בנימין: "אורוח נתה ללון", 'מאתים', כרך תשיעי (חוב' א–ה), אייר תרצ"ט – השון ת"ש, עמ' 548.
- 67 במצין בנסחים: "הספרות העברית בין שתי מלחמות-עולם", הוצאה רואן מס', תש"ג, עמ' 40.
- 68 גרשום שלום: "שי' עגנון – אחרון הקלסיקאים העבריים?", "עוד דבר", הרצאה עם עובד (ספרית אופקים), 1989, עמ' 359–360. המאמר נכתב בעקבות העתקת פרס נובל לעגנון ב-1966. שלום העלה רעיון זה קודם לכן במאמרו הגרמני על הספר: "Über einen Roman von S.J. Agnon", Neue Rundschau, 75, Jahrgang 1965, p. 328.
- 69 וראה: "דן מירון מראיין את גרשום שלום על שי' עגנון", "שי' עגנון בביבליות העברית" (בעריכת אכינוטם ברושאי) הוצאה שוקן והאוניברסיטה הפתוחה תשנ"ב, כרך א', עמ' 371.
- 70 שמעון הלקין: "דרכים וצדידרכים", עמ' 195 ; 197.
- 71 Sydra Dekoven Ezrahi: "Agnon Before and After", *Prooftextis*, Vol. 2, 1982, pp. 78–94.
- 72 גרשון שקר: "פניות אחרות בייצירותו של שי' עגנון", הוצאה הקיבוץ המאוחד 1989, עמ' 95–94.
- 73 אריסטו: "פואטיקה" (תרגום והוסיף מכוא והערות מרדכי הק), הוצאה מהברות לטספורת, 1964, עמ' 49–50.
- עגנון כדוגם וכמושג התייחסות בספרות העברית העתירה**
- 1 ראה 'הארץ' מיום 13.8.1948.
- 2 ראה 'דבר' מיום 13.8.1948.
- 3 ראה ליל הפק: "כתביו עגנון: מפת דרכים", עמ' 9–28.
- 4 על כך דאה באנדרו של גרשון שקר: "הערות אחוריות לחולדות ההתקלחות" של שי. עגנון", "הספרות מס' 28 (אפריל 1979), עמ' 100–111.
- 5 שמואל יוסף עגנון: "מצמי אל עצמי", הוצאה שוקן, 1976 בעיקר עמ' 108–36.
- 6 ראה ייחנן אורנן: "תאריכים בחיה' עגנון", בספר: "שמואל יוסף עגנון: מבחר מאמרים על יצירותו" (בעריכת שלל ברול), הוצאה עם עובד וקרן תלא-אבך בספרות ולאמנות, 1982, עמ' 535–534.
- 7 אבינועם ברשי (עורר): "שי' עגנון בביבליות העברית", הוצאה שוקן והאוניברסיטה הפתוחה, תשנ"א–תשנ"ב (כרכים א–ב). ספר זה כולל, בין היתר, מאמרים מאת משה שמייר, עמוס עוז ואברהם ב' יהושע.
- 8 משה שמייר: "התרמל הקורווע", בקובץ: "יבלב שי'" (בעריכת ברוך קורצוויל), הוצאה אוניברסיטת בר-אילן, 1958, עמ' 96–97. זהה ונודפס בספר: "קובלמוס מהיר", הוצאה ספרית פועלם, 1960, עמ' 94–75.
- 9 שם, עמ' 94–95. יצוין כי קורצוויל הסתייג מנטיותו של שמייר להציג את עגנון כמיין "מחريب הרה והגדול", וקבע על שאן הוא וראה את עגנון כמורכבותו – על מכלול הփירות הניגודיים שבו. וראה מאפרו: "היסוד הדתי בכתבי עגנון", "מסות על סיפורו שי' עגנון", הוצאה שוקן, תשכ"ו, עמ' 345. המבקרים מתחפלים אליו ממי שהרשפע ממנה – אך בה בעת סטה מן הדרך שהוצעה על-ידי.
- 10 יהושע שמרי: "האמנים בגדר היישל באחובתו עם אשורה?", מעריב, 26.2.1960 ; 19.2.1960. המאמר חזר ונודפס בספר ברוך קורצוויל', הוצאה